

Received / Makale Geliş Tarihi 05.01. 2024
Published / Yayınlanma Tarihi 29.02.2024
Volume / Issue (Cilt/Sayı)-ss/pp 11(104), 431-439

Research Article /Araştırma Makalesi
10.5281/zenodo.10732724

Ramazan Kulak

<https://orcid.org/0000-0002-5226-445X>

19 Mayıs Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Samsun / Milli Eğitim Bakanlığı, Giresun / TÜRKİYE

Zafer Çakır

<https://orcid.org/0009-0005-1231-890X>

İstanbul Gedik Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul / Milli Eğitim Bakanlığı, Diyarbakır / TÜRKİYE

İbrahim Dervişoğlu

<https://orcid.org/0009-0000-8878-5460>

19 Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, Samsun / Milli Eğitim Bakanlığı, Giresun / TÜRKİYE

Selma Kartal

<https://orcid.org/0009-0008-3636-7062>

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul / Milli Eğitim Bakanlığı, Gaziantep / TÜRKİYE

Uluslararası Çevre Sözleşmeleri ve Türkiye de Çevre Politikaları

International Environmental Conventions and Environmental Policies in Türkiye

ÖZET

Dünyada yaşayan insanların hayatlarını devam ettirmek için mücadele ettiği ve bu mücadeleyi doğa ile yaptığı, bu şekilde etkileşime girdiği bir gerçekliktir. Çevresiyle etkileşime giren insanlığın günümüz dünyasında çevre sorunlarına bakışı ve çevre sorunlarının geçmişten günümüze geldiği noktayı küresel boyutlarda ele almak ve çözüm önerileri getirmek gerekli olmuştur. Bu kapsamda uluslararası boyutta gerçekleştirilen birçok sözleşme ve anlaşmalar çevrenin önemini daha da arttırmakta olduğunu göstermektedir. Ülkelerin ulusal bağlamda yapacakları girişimler çevrenin uluslararası anlamda önemli yeri olacaktır. Çevresel sorunlara yapılacak girişimler uluslararası anlamda büyük önem taşıdığı yadsınamayacaktır. İlk olarak birleşmiş milletlerin 1972 yılında düzenlediği Stockholm Konferansı çevre konusunda çok önemli bir başlangıç kabul edileceğini görmekteyiz. Bu konferansın geniş katımlı düzeyde yapılması ve çevreye bütünsel bakış geliştirmeleri açısından oldukça ciddiye alınmaktadır. Buradan çıkacak sonuçlardan biriside Dünya Çevre Günü olarak belirlenen tarihtir. Dolayısıyla çevre günü belirlenmesiyle bilinçli adımların ilkleri gerçekleştirildiği kabul edilmektedir. Stockholm Konferansı tüm katılımcı ülkelerce ciddi bir başlangıç kabul edilmiş ve ülkemizde de üzerine düşülecek konular arasında yerini almıştır.

Anahtar Kelimeler: Çevre, Türkiye'de Çevre Politikası, Çevresel Düzenlemeler, Uluslararası Çevre Sözleşmeleri.

ABSTRACT

It is a reality that human beings living on Earth are struggling to continue their lives and interact with nature in this way that they are doing this struggle. It has become necessary to address the point of view of human beings interacting with their environment on environmental problems in today's world and where environmental problems have come from the past to the present on a global scale and to bring solutions. In this context, many contracts and agreements realized on an international scale show that the importance of the environment is increasing even more. The initiatives that countries will make in a national context will be an important place for the environment in an international sense. It will not be denied that initiatives to be made on environmental problems are of great importance in an international sense. First of all, we see that the Stockholm Conference organized by the United Nations in 1972 will be considered a very important start on the environment. This conference is being held at a broad participation level and is being taken very seriously in terms of developing a holistic view of the environment. One of the conclusions to be drawn from this is the date set as World Environment Day. Therefore, it is accepted that the first conscious steps were taken with the determination of the environmental day. The Stockholm Conference has been accepted as a serious start by all participating countries and has taken its place among the issues to be discussed in our country.

Keywords: Environment, Environmental Policy in Turkey, Environmental Regulations, International Environmental Conventions.

1. GİRİŞ

Giderek küreselleşen dünyada insanlığın en önemli sorunları haline gelen ve insanlığın var oluşundan itibaren giderek artan sorunların başında çevre sorunu gelmektedir. Çevre sorunlarının getirdiği sonuç olarak doğanın dengesinin bozulması ve ekolojik dengede insan ve diğer canlıların hayatının tehlikede olmasıdır. İnsanoğlunun hesapsız ve düşüncesizce doğayı yönetmeye çalışması doğanın kendi dinamiğiyle oynaması ve giderek artan tüketim ihtiyaçları çevrenin olduğundan daha fazla tahrip olmasına yol açmıştır. Dünyada yaşanan savaşlar ekonomik girişimler ve politikalar ile birlikte gelişen ve değişen küresel dünyada hızlı nüfus artışlarıyla beraber çevreyi ve insan yaşamını zor bir sürece sokmuştur.

Çevre sorunlarının tüm ülkeleri zora sokan sonuçlar ortaya koyduğu ve küresel bir duruma geldiği tüm ülkelerce kabul edilebilir hal aldığı net bir şekilde ortaya konulmaktadır. Bu bağlamda yıllar geçtikçe etkisini çok daha fazla hissettiğimiz çevre sorunları gerek ülkemiz olarak gerekse uluslararası düzeyde olsun çözüm noktasında birlikte hareket etmeyi zorunlu kılmıştır. Bu zorunluluk beraberinde küresel bir işbirliği anlayışı gerekliliği ortaya konulmuştur. Bu sözleşmelerin küresel olması ve birden fazla ülkeyi içine alması rehber bir kılavuz aynı zamanda hukuki ve yasal açıdan bağlayıcı bir duruma gelmesi uluslararası sözleşmelerin önemini ortaya çıkarmıştır (Kaya, 2011). Çevre sorunlarının çözümünde geliştirilen politikaların ekonomi ve insanlık ile bağlantılı olduğu kabul görmüş bir gerçekliktir. Burada insanlığın ekonomik faaliyetleriyle birlikte neden olduğu tüm faaliyetler olarak ifade edebiliriz (Başol ve Gökalp, 2009).

1.1. Araştırmanın Problem Durumu

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler, sanayileşmenin artması ve Dünyamızın yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan insan müdahalesi çevre sorunlarının artması ciddi sorun haline gelmiştir. Buna beraber doğal kaynakların giderek azalması ve buna ilaveten hızlı nüfus artışlarıyla beraber gelecek yüzyıllarda ve içinde bulunduğumuz yüzyılda çevresel sorunlara çözüm önerileri getirmemiz bunu tüm gezegende yaşayan ülkelerin ve insanların ortak kalıcı çözümler üretmeleri problemimizin ciddi olduğunu ortaya koymaktadır.

1.2. Araştırma Modeli

Bu araştırma tarama modelidir. Geçmişte ya da o anda var olan bir durumu var olduğu şekliyle betimlemeyen, tanımlamayı amaçlayan araştırma yaklaşımıdır. Araştırmaya konu olan her neyse onları değiştirme ve etkileme çabası yoktur bu modelde. Bilinmek istenen şey meydana gelmiştir. Amaç o şeyi doğru bir şekilde gözlemleyip belirleyebilmektir. Asıl amaç değiştirmeye kalkmadan gözlemektir (Karasar,1984,79) . Nitel araştırmayı, gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırma olarak tanımlamak mümkündür. Diğer bir deyişle nitel araştırma, kuram oluşturmayı ve anlamayı ön plana alan bir yaklaşımdır (Yıldırım ve Şimşek, 2021).

Şekil 1. Çevre Sorunlarının Sınıflandırılması

2. ÜLKEMİZDE ÇEVRE POLİTİKALARI

Ülkelerin çevre politikaları çevreye ilişkin olarak ortaya koydukları hedefler ile yapılacak çalışmaların neler olduğunu ifade etmektedir. Çevre politikasının amacı, çevrenin en iyi duruma getirilmesi bunu yaparken de toplumsal gelişmeyi en üst seviyelere taşımaktır diyebiliriz (Keleş vd., 2012). Ülkeler çevreye geliştirdikleri politikalar farklı farklı anlamlar taşıyabilirler de hedeflerine baktığımızda aynı sorunlara yönelik çalıştıkları görülmektedir. Bu hedeflerin esas amaçları incelenirse insanoğlunun sağlıklı ve düzenli bir çevrede yaşamını sürdürmesi, yaşanılan çevrenin kalitesinin korunarak toplumsal refahın ve çevre

değerlerinin geliştirilmesi için gerekli yükümlülükleri ve ilkeleri üstlenmesi gerekmektedir (Konur, 2012: 22). Burada önemli olan diğer bir durum ise ülkelerin çevreye ilişkin algıları ve çevre konusundaki tanımlamaları diyebiliriz. Bu algılar çevreye yönelik uygulamaya koyacakları politikaları da etkilenmektedir. Politikaları oluşturan milletler daha sonra bunlar arasından kendilerine uygun olanı seçmektedirler. Daha sonra ise bu politikaların ülkelerin kendi karar mekanizmaları içerisinde uyarlanarak uygulanmaya konulması gerekliliğidir (Keleş vd., 2012).

Tüm ülkelerin genel olarak incelendiğinde çevreyle ilgili politikaların ekonomik ve sosyal-kültürel faaliyetlerden etkilenerek küreselleşmeyle birlikte gelişmiş ülke uygulamalarının gelişmekte olan ülkelere doğru yayılan bir sistem olduğu görülmektedir. Bu sistemin ülkemizde etkisinin hissedilmesi 1980 yıllarında serbest ekonomi modeliyle birlikte giderek artmıştır. Bu yılların akabinde tüketim toplumu ortaya çıkaran ülkemiz de çevresel politikaların etkisinin arttığını söyleyebiliriz (Aytekin, 2010). Günümüz yüzyılında da ülkemizde çevre sorunlarının giderek arttığını tespit edebiliriz. 1960'da Roma Kulübünde, 1972'de Stockholm Konferansı'nda ve 1987'de Brundtland Raporu'nda tüm ülkelerin çevresel sorunlara duyarlı olması ve ortak işbirliği geliştirmesi gerekliliği anlatılmış ortaya konulmuştur. 1992 Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı ve 2002 Johannesburg Komisyonu'nda benzer durumların ortaya konulduğu ve tartışıldığı gerçeği dikkat çekmektedir (Newman, 2003).

Özetle ülkemizdeki çevresel sorunlara bakışa değinecek olursak; Türkiye'nin gelişmekte olan ülke olmasından dolayı diğer konularla denge kuramamış ve olumsuz bir çevre ile karşı karşıya kalmıştır. Bu bütünlük arz eden çevresel sorunların tüm diğer alanlarla birlikte dengede yürütülememesi çevresel sorunların dikkate alınmamasına neden olmuştur. Çevresel sorunların artmasıyla ülkemizde 1978-2003 yılları arasında merkezi örgütlenmelere gidilmiş, '1978- Başbakanlığa Bağlı Çevre Müsteşarlığı, 1984- Çevre Genel Müdürlüğü, 1989-Çevre Müsteşarlığı, 1991-Çevre Bakanlığı, 2003-Çevre ve Orman Bakanlığı' şeklinde örgütlenmeler görebilmekteyiz (Talu, 2004: 55). Akabinde Çevre ve Şehircilik Bakanlığı kurulmasıyla daha merkezi bir sisteme kavuşan çevre konusu ülkemiz için hala çaba gösterilmesi gereken sorun olarak devam etmektedir (Toprak, 2012). Diğer bir çalışma ise 1982 anayasasına eklenen çevre ile ilgili maddeler ve çevre ile ilgili kurulan Cumhurbaşkanlığına bağlı kurum ve kuruluşlardır diyebiliriz.

3. ULUSLARARASI ÇEVRE SÖZLEŞMELERİ

Ülkelerin çevre politikaları her ülkenin kendi hedeflerini gerçekleştirmek için üretilse de ortak olarak anlaşılabilir konuların da olduğunu söylemek mümkündür. Bu hedefler; İnsanoğlunun sağlıklı düzenli ve sorunsuz bir doğaya da bir dünyada yaşamasını ve kaynakların adaletli dağıtılmasını konu almaktadır (Keleş ve Hamamcı, 2005:328). Dünyaya yayılan genel anlamda söyleyecek olur isek çevre politikalarının amacı insanlığın sağlıklı ve refah içerisinde yaşayabilecekleri bir ortamın yani çevrenin oluşturulabilmesi, hava su ve toprağın yani yeryüzünün insan dışında ki tüm canlılar için insanın vereceği zararlardan arındırarak daha yaşanılır hale getirmektir (Budak, 2000: 31).

İçerisinde bulunduğumuz yüzyıllarda çevreye yönelik tüm düzenlemelerin aslında dünya genelinde uygulamaya konulan sözleşme ve anlaşmaların tamamının neredeyse hepsinin insan merkezli bir anlayışla ortaya konduğu gerçeği tartışmasız kabul edilebilmektedir. Dünyamızın çevresel sorunlar ve tehditlerle karşı karşıya olduğunu bu baskı ve tehdidin insan merkezci bir anlayışla doğayı kontrol altına almayı hedeflediği gerçeğini de görebiliriz. Bu yaklaşımın temelden değiştirilerek daha dengeli ve doğayı tehdit eden uygulamaların kaldırılması yakın gelecekte zor olduğu görülmektedir (Algan, 2008: 193). Tüm bu durumlara rağmen çevresel sorunlar 1970 li yıllarda dikkate alınmaya başlandığı ve Birleşmiş Milletler bünyesinde çevre ve insan konusuyla gündeme gelmiş Stockholm da üzerinde konuşmak için toplanılmıştır. Toplantı da Gündeme gelen konuları; ozon tabakasının delinmesi, buzulların erimesi, mevsimlerin değişmesi, ormanların azalması bazıları olarak sayabiliriz. Bu durum uluslararası boyutta tartışmaya başlanması ile gezegenimizi tehdit eden çevre sorunları ve çözümü için küresel düzeyde işbirliğini gerekli kılmıştır. Gezegenimizde sorunların artmasıyla küreselleşmenin de artmasına doğal olarak bunun etkisiyle çevre sorunlarının çoğalmasına neden olsa da tüm ülkelerin bir araya gelmesine neden olan çevre sorunlarının çözümüne yönelik belirli ilkeler ve sözleşmeler ortaya konulmuştur. Bu durumda sürecin hızlı ilerlemesine çözüme kavuşmasına katkı da bulunmuştur (Baykal ve Baykal, 2008: 2-15).

Tablo-1 Birleşmiş Milletler Çevre Programı Çatısı Altında Yapılan Antlaşma ve Sözleşmeler

Sözleşme Ve Antlaşma Adı	Tarihi	Taraf Ülke Sayısı	Yürürlüğe Giriş Tarihi	Uygulayan Ülke Sayısı
Roma Kulübü Raporu	1972	Rapora onay veren ülkeler	1972	Raporu kabul eden ülkeler
Stockholm Konferansı	1972	113	1972	46
Rio Konferansı	1992	178	1992	36
Brundtland Raporu	1987	Rapora onay veren ülkeler	1987	Rapora onay veren ülkeler
Kyoto Protokolü	1997	192	2005	83
Johannesburg Zirvesi	2002	189	2002	91
Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı	2012	192	2012	87
Paris Antlaşması				

1972 tarihi itibarıyla önemli görülen çevre sorunlarını ele alan sözleşme ve antlaşmalardan bahsedilmiştir. Bunun yanında çeşitli konvansiyonlar ve toplantılarda düzenlenmiştir.

Kaynak: Çevre Bakanlığı

3.1. Roma Kulübü Raporu (1972)

Roma Kulübü, 1972 yılında insan üzerine yazılan ve gezegenimizin karşı karşıya kaldığı çevre sorunlarını tespit ederek bulguların sunulmasını içeren bir çalışma raporudur. Küresel olarak Büyümenin Sınırları olarak adlandırılan bu raporda ekonomik büyümelerin çevre üzerindeki olumsuz etkilerine değinmiş ve ekonomi-çevre bağımlılığının önemini ilk defa ele alan bir çalışma olarak ortaya konulmuştur (Meadows vd., 1993). Büyümenin düşürülmesi sıfıra indirilmesi sloganıyla dünya ülkelerinin ilgisini çeken rapor ortaya koyduğu farklı vurgularla çevreye olan duyarlılığın başlangıcını sağlaması yönüyle ilgi çekici bir çalışma olmuştur (Alagöz, 2007). Bu raporla dünyamızın ekolojik olarak ciddi boyutlarda ekonominin ve insanın etkisiyle yıkıma girdiğini ortaya koyması bakımından da çok önemlidir. Yeryüzü kaynaklarının kullanımı ve ekonomik gelişmeyle birlikte endüstrileşme ve bunun sonucu nüfus artışları yıkımın nedenleri arasında sayılmıştır. Bu durumun giderek artması da daha büyük felaketlere yol açabileceği vurgulanmıştır. İnsanoğlunun ekonomiye olan ilgisinin sıfıra indirilmesi ve çevre ile ekonomi arasında denge kurulması gerektiğini önemli bir şekilde belirtmiştir (Meadows vd., 1993). 1972 yılında yayınlanan bu raporda 2. Dünya Savaşı'nın etkilerinin de büyük olduğu bu yıkım süreci ekonominin kontrol altına alınması, nüfusun kontrol altına alınması ve teknolojik gelişmelerin çevreyle entegre biçimde yürütülmesi gerekliliği önem arz etmektedir. Rapora getirilen eleştiriler de olmuştur. Raporun sürekli felaket senaryoları ürettiği ve karamsar bir tablo ortaya koyduğu üzerinde durulmuştur. Gezegende hüküm süren ülkelere defaten değişim olmazsa sahneden silinebilecekleri uyarısında bulunması ülkelerin tepkisine yol açmıştır. Yayınlandığı dönemde dünyada yankı uyandıran bu rapor milletlerce farklı anlamlarda anlaşılabilir da genel bir kanı oluşturulamamıştır (Bal, 2012: 81)

3.2. Stockholm Konferansı (1972)

Ülkemizin de arasında bulunduğu 113 katılımcı ülkeyle 1972 yılında çevrenin korunması konusunda ilk büyük bir tartışma ortamının olduğu konferanstır. Uluslararası boyutta tartışılması anlamında ilk olması konferansın ne kadar önemli olduğunu da ortaya koymaktadır. Daha önce vurgulanan anlaşma ve toplantıları daha farklı bakış açısıyla ve ekonomi-çevre ilişkisinin dengesini sağlayıcı ilkeleriyle önemli bir yer tutmuştur (Özmehmet, 2008). Sonucunda yayınlanan bir dizi maddelerde insan ve çevre bağımlılığına, insanın çevreye etkilerine, ülkelerin ekonomi politikalarına, refah içinde yaşam için gerekli olan argümanlara, kurulacak çevresel örgütlere, uluslararası işbirliğinin gerekliliklerine vurgu yapılmıştır (Keleş vd., 2012). Bu sorunların çıkışlarında gelişmekte olan ülkelerin büyük rol oynadığının altı çizilmiştir. Yine gelişmiş ülkelerdeki endüstri ve teknolojinin çevre sorunlara yol açtığını da belirtmiştir. Bu sebeplerden dolayı gelişmekte olan devletler tüm gayretlerini ekonomik kalkınmaya yönlendirirken çevresel sorunlara gerekli önemi vermeyi göz ardı etmemeleri gerektiği vurgulanmıştır (UN, 2019). BM Stockholm Konferansında, çevrenin korunmasına yönelik hedefler belirlenmiş ve bu hedefler yazılı hale getirilmiştir (Keleş vd., 2012):

- Ülkeler arası barış ve güvenliği tesis etmek,
- Küresel dostluklar geliştirmek,
- Her alanda ekonomik sosyal ve kültürel işbirliklerini oluşturmak,
- Üye ülkelerin dış politikalarında uyum sürecini oluşturmak ve sağlamak şeklinde söylenebilir.

Bu konferansın sonucunda ortaya konulan ortak anlayış tüm üyeler tarafından kabul görmüş ve imza altına alınmıştır (Yıldız vd., 2009). Buna karşın bu görüşler uygulamada yetersiz kaldığını ilerleyen dönemlerde görebilmekteyiz. Kaldı ki ekonomik mücadeleler ve kalkınma savaşlarının etkisiyle çevre sorunları daha da tehlikeli bir hal almaya devam etmiştir (Özmehmet, 2008).

3.3. Brundtland Raporu (1987)

İlk kez 1987 yılında dile getirilen çevresel sürdürülebilir kalkınma ifadesini ortaya koyan Norveç Başbakanı Gro Harlem Brundtland olmuştur. Sürdürülebilir kalkınma ifadesi Dünya Çevre komisyonunca da dile getirilmiştir. Belirtilen raporda insanoğlu gelecek kuşakları düşünerek ekonomik kalkınmayı ve çevre korunmasını birlikte dengede sürdürebilir yeteneğe sahiptir denilmektedir (Hamamcı, 1997). Brundtland çevre üzerine diğer raporlardan çok daha farklı doğal kaynakların kullanımını reddetmeyen kalkınmayı destekleyen çevresel sorunların ekonomik kalkınmayla birlikte sürdürülebilir olabileceğini ifade eden yapıya sahiptir. Bu sözleşmeyle oluşturulan ülkeler için rehberde;1- Kalıcı ekonomik büyüme, 2- Çevreyle dengeli bir ekonomik gelişme, 3- Doğaya dokunmadan ekonominin sürdürülmesi diyebiliriz.

Sürdürülebilir ekonomik büyümenin oluşturulurken ekonomi ile çevre arasındaki uyumun yakalanamaması ve çevrenin ekonomiye tercih edilmesi raporun ele aldığı önemli maddedir. Geleceğin güvence altına alınması ve yaşanabilir bir çevre için insanların ekonomi anlayışlarını değiştirmesi gerektiği ifade edilmektedir. Bu anlayışa göre değişim dengeli bir ekonomi ve süreklilik arz eden bir tutumla olmaktadır. Doğanın ekonominin gelişmesine kaynaklık ettiği bu yüzden ekonomik kalkınma sağlanırken çevreye duyarlı olunması dikkate alınmaktadır. Torunoğlu (2003), Brundtland Raporu'nda fakirlik ve yoksunluk hüküm sürdüğü sürece ekolojik çıkmazlar her zaman yerini alacaktır demiştir. Bu ifade düzleminde çevreci teknolojilerin üretilmesi ve ekonomi anlayışı özellikle nüfusu fazla olan ülkelerde kaynakların kullanımını da etkilediğini söyleyebiliriz demiştir. Adams (2001) ise bu anlaşmada amaçlara ulaşma yollarından hiç bahsedilmediğini ifade etmiştir.

3.4. Rio Konferansı (1992)

Brundtland Raporu uygulama sürecinde yeterli olmayıp bu konferansın başarısız olması ve akabinde uygulamaya konulan ve 20 yıl gibi bir süreci kapsayan Stockholm Konferansının da geçerliliğini ve etkisini azaltması sebebiyle yeni bir konferansa ihtiyaç duyulmuştur. Birleşmiş Milletler 1992 yılında Rio şehrinde yeni bir konferansa hazırlanmıştır (Keleş vd., 2012). Yapılan hazırlıklar sonucunda konferansa 118 ülkenin yetkililerinin katılımıyla Dünya Zirvesi şeklinde bir konferans düzenlenmiştir. 178 ülkeden birçok yetkili üst düzey katılımcı olması ve geniş bir kitleyi kapsamaması nedeniyle en büyük çevre konulu konferanslardan biridir diyebiliriz. Dünya kaynaklarının ortak kullanımı ve tasarrufu konusunda önemli maddeler görüşülmüş ve dikkatle altı çizilmiştir. Daha önceki konferanslara nazaran bu toplantıda sivil toplum kuruluşlarının ve devlet kuruluşlarının etkisinin çevre üzerinde yoğunlaşması gerekliliği ve çalışmaların takibi üzerinde oldukça durulmasıdır. Küresel çevrenin korunması sisteminin dizayn edilmesini de amaçlayan konferans ses getirmiştir. Her tür toplumsal ve devlet örgütlerinin, kurum ve kuruluşların katılması çok boyutlu bir konferans olduğunu göstermektedir (Özmehmet, 2008).

Konferans sonucuna gelecek olursak konferans bitiminde ortaya konulan sözleşmeler olmuştur: Rio Bildirgesi, Orman İlkeleri, İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi, Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi, Çölleşme ve Mücadele Sözleşmesi (Keleş vd., 2012). Başka bir diğer sonuç ise 200 yıllarına kadar sürecek olan çevrenin korunması geliştirilmesi için yapılacakları kapsayan önemli bir sözleşmenin ortaya konulmasıdır. Bu ortaya konulan eylem planı bazı önemli durumları kapsamaktadır bunlar şu şekilde özetlenebilir (Algan ve Dündar, 2005):

- a. Sosyal ve ekonomik nedenler,
- b. Ekonomik kalkınmada kaynak kullanımları,
- c. Çalışma grupları ve örgütlerinin kurulması,
- d. Uygulama için yol haritaları.

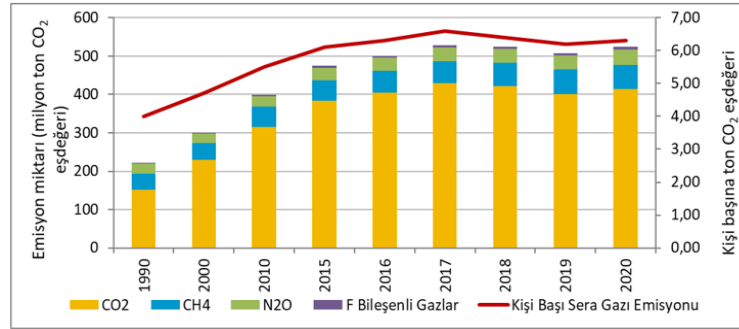
Gündem 21 adı verilen bu eylem planına göre insanların gerekli olan temel ihtiyaçlarının üretilmesi, insan hayatının kaliteli hale getirilmesi, çevrenin korunması ve müdahale edilmemesi sürdürülebilir bir sistemin oluşturulması gerekliliği söylenirken işbirliğinin önemi vurgulanmıştır. Dengeli bir sistemin varlığının kabul edilecek düzeye getirilmesi ve bu dengeyi sağlamakla ülkelerin eylem planına uyması önemlidir. Bu eylem planı çevreyi korurken diğer dünyayı tehdit eden durumlara da dikkat çekmiştir Konferansta ortaya koyulan eylem planı üst düzey bir amaca hizmet ettiğini söyleyebiliriz. Planın başarılı sonuç alabilmesi için tüm yetkililerin ülke ve dünya bazında gerekli önemi göstermesi kaçınılmazdır (Keleş vd., 2012; Algan ve Dündar, 2005; Türk & Gök).

3.5. Kyoto Protokolü (1997)

160 BM üyesi devletin bir araya gelerek iklim değişikliğine yönelik çözüm üretmek amacıyla imzalanan protokoldür. Gelişmiş ülkelerde sera gazı salınım oranlarını yüzde beşe düşürmeyi amaçlayan ülkeler bu protokole imza atmışlardır. Dünya genelinde geçerlilik kazanmasında gelişmiş ülkelerin çoğunlukta olduğu ve sanayisi gelişen ülkelerde sera gazı salınımlarının çok fazla olmasındandır. Bu protokolü katılanlar arasından en az 140 ülke tarafından imzalandığı söylenebilir. Protokole sürekli karşı çıkan ülkeler ise Amerika ve Avusturalya olmuştur. Oysa en fazla sera gazı oranı olan devletlerden birisi ABD'dir. Yine Avusturalya da sera gazı oranında oldukça fazla oranlara sahiptir. Bu tarihten öncesi olan 1992 de imzalanan iklim değişikliği sözleşmesini hayata geçirmeyi amaç edinen Kyoto protokolü enerji üretiminde zararları azaltacak projeler geliştirmiştir (Yıldız vd., 2009; Özey, 2005). Protokolün önemle ortaya koyduğu sera gazı emisyonunun azaltılması projesi ile sanayileşmiş ülkelerdeki sera gazının oranını azaltacak yetkileri bu ülkelere tanımıştır. Bu sayede iklim değişikliğinin önüne geçileceğine inanılmaktadır. Bu amaçla ülkelere gerekli esneklikler tanınarak gerekli yetkiler verilmiştir. Böylece kurulan sistemle dünya ülkeleri özellikle sanayisi gelişmiş ülkeler iklim değişikliğine dikkat ederek kalkınmayı sağlayabileceklerdir. Burada diğer önemli bir husus ise protokolle kurulan ortak kurul kararları gereğince her ülkeye belirli bir emisyon azaltma hedefi verilmiş ve diğer ülkelere yatırım yapılan oranda kredi kazanma şansında tanınmıştır. Bu şekilde kazanılan krediler belirlenen gaz oranından düşürüleceği belirtilmiştir. Yine protokolda oluşturulan diğer bir sistem ise kalkınmanın temiz olması projesidir. Bunun için kalkınmış bir ülkenin geliştirmekte olan bir ülkeye sera gazı azaltımı projelerinde yatırım yaparsa ve işbirliğine giderse yine bu orandan gerçekleşen yatırımlar kredi olarak düşebilecektir. Son olarak başka bir sistem ise gaz emisyon ticaretini yaparak belirlenen hedefleri tutturmayı amaçlayan bir mekanizma kurulmasıdır (Türkeş vd., 2000).

Tablo-2 Ülkemizde Yıllara Göre Sera Gazı Emisyon Dağılımı

3.6. Johannesburg Zirvesi (2002)

Rio konferansının üzerinden 10 yıl geçtikten sonra genel bir değerlendirme ve geleceğe yönelik stratejiler ortaya koymak için düzenlenen genel bir zirvedir (Görmez, 2007). Bu zirveye 189 farklı ülke ve birçok devlet görevlisi katılmıştır. Son yıllarda geçmişten çok daha tehlikeli boyutlara ulaşan çevre sorunları ile ülkelerin yoksulluk oranlarındaki artışların çoğalmasından dolayı bir çözüm önerileri geliştirmek ve planlamak olmuştur. Dünyada var olan enerji kaynaklarının çoğaltılması bunları geri kazandırmak için çalışmalar yapılması, doğada var olan çeşitliliğin kaybolmasının önlenmesi, sosyal sorumlulukların artırılması, daha önce imzalanan sözleşmelerin verdiği görevlerin yerine getirilerek sürdürülebilir çevresel kalkınmanın sağlanması amaç edinilmiştir (WSSD, 2002). Bu maksatla iklim değişikliği, küresel ısınma, çevre ve su sorunları hızlı nüfus artışları sağlıklı beslenme gibi önemli konular ile ilgili rapor hazırlanarak bir plana bağlanmış hayata geçirilmesi için imza altına alınmıştır (Türk & Gök, 2010). Bu konferans ile tüm dünya ülkelerinden her düzeyde insanın katılımına izin verilerek geniş kapsamlı plan ortaya konulmak istenmiştir. Böylece sürekli ve uygulanabilir bir plan için daha önce değinilmeyen konuları toplumun her kesiminin de içinde olduğu uygulayıcı kararlar alabilmektir (Newman, 2003). Bu bağlamda hedef ve amaçlara ulaşmak için toplumun tüm kesimlerini harekete geçirmek onlara aktif rol üstlendirmek, karar aşamalarına katılmalarını sağlamak ve sorumluluk bilincini yüklemek gerektiği ortaya konulmuştur. Anlatılanlar ışığında Johannesburg Zirvesi, üst düzey temsilcilerin yanında tüm yönetim ekiplerinin, tüm toplumsal kuruluşların katılımıyla gerçekleştirilmesi (Özmehmet, 2008).

3.7. Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı (2012)

Bu konferans eski sözleşme ve anlaşmaların üzerinden zaman geçmesi ve alınan karar ve uygulamaların yenilenmesi amacıyla tüm hükümet ve devlet yönetici ve temsilcilerinin katılımıyla uluslararası

anlaşmaları yenilemek, çevre, ekonomik ve kalınma için sürdürülebilir bir dünya inşa etmek, gelecek kuşaklara daha iyi bir yaşam alanı oluşturmak için toplandığını söyleyebiliriz. Konferansa geniş katılım olmuş ve bazı sonuçlara ulaşılmıştır. Konferans bitiminde inşa edilmek istenen gelecek yaşam bildirgesi imzalanmıştır. Bu bildirgeyle önceki sözleşme ve anlaşma kararları yenilenmiş ve kalkınmanın sağlanması için sürdürülebilir bir çevre ekonomi ve sosyal hakların peşinden gitmeyi iyi bir gelecek inşa etmek için tüm toplumun topyekûn görevler alması gerektiği vurgulanmıştır (Rio+20 Konferansı, 2012).

3.8. Paris Anlaşması(2015)

Birleşmiş Milletler bünyesinde iklim değişikliğine yönelik konferans 2015 yılında düzenlenmiştir. Daha sonra 2020 yılında üzerinde konuşulan konulara yönelik Paris Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma birçok ülkenin meclisi tarafından kabul edilerek 2016 yılında uygulanmaya başlanmıştır. Bu antlaşma bir eylem planı niteliği taşımakla beraber uygulama sonucu elde edilen veriler ve geçmişe yönelik uygulamalardan elde edilen veriler ışığında bazı sonuçlara ulaşılmıştır. Paris antlaşmasında küresel ısınmaya değinilmiş bu ısınmayı sınırlayacak önlemler konuşulmuş ve sanayi devriminden önceki sıcaklık ortalamaları ile günümüz arasındaki fark dengede tutulmaya çalışılacaktır. Bu amaçlara ulaşmak için bazı maddeler belirlenmiştir (UN Climate Change, 2019, July 24):

- Üye ülkelerin sera gazı salınım miktarının azaltılması ve bunun için tüm ülkelerin yapacakları çalışmaların taahhüdünü vermişlerdir.
- Dünyada iklim değişikliklerinin etkileri ve yapılacak çalışmaların uyumunu sağlamak için finansal ve diğer açılardan destek verilmesi,
- Gelişmekte olan ülkelere maddi destek verilerek ekonomi-çevre arasında denge sağlanması,
- Üye ülkelerin tüm çalışma ve sera gazı azaltma miktarları ile ilgili kurula düzenli bilgi akışı sağlamaları,
- Ülkelerin 5 yılda bir hedefledikleri oranlara ulaşma durumlarının diğer ülkelerle karşılaştırılması
- Amaçlara ulaşmak için merkezi kurul ile devlet yetkililerinin işbirliği içinde düzenli çalışmaları kararları alınmıştır.

4. SONUÇ VE TARTIŞMA

Ülkemiz ve dünya ülkeleri için çevre sorunlarının önlenmesi ve dünyamızın yaşanabilir bir işleve kavuşması için ekolojik sistemin muntazam bir şekilde tutulması önem arz etmektedir. Bunu yapabilmek içinde bazı önemli durumları bilmek gerekir.

Çözüm önerileri olarak değerlendirecek olursak; Birinci çözüm, üretim ve tüketim dengesinin oluşturulması ile bu sayede ekolojik sistemin dengede kalması sağlanabilir. Tabi ki bu değerlendirmenin yapılabilmesi için uygulanabilir fedakârlık isteyen içinde yaşanan toplumca kabul gören sürekli tüketim maddiyat peşinde olan toplumlara kabul ettirebilmek çok önemlidir. Günümüz toplumuna bunu kabul ettirmek oldukça zor bir süreç olduğunu söyleyebiliriz. Bunu aşmak içinde maddi yaşamı azaltıcı planların yapılmaması daha dengeli planların oluşturulması gerekir.

İkinci çözüm, dünya nüfusunun sürekli artması ve teknolojik gelişmelerin günden güne gelişmesi ile çevre sorunları da artmaktadır. Bu sorunları çözmek için yine teknolojinin bilimsel çözümler üretmede araç olarak kullanılması da gerekir. İçinde bulunduğumuz yüzyılda insanlar doğayı çok bilinçsizce kullanmakta atıkları bilinçsizce depolamaktadırlar. Günümüz teknolojisi ile atıkları ayrıştırarak daha bilimsel sistemler yapılabilir. Bu çözüm önerisinde atıkları daha bilimsel hale getirecek sistemler kurarak halletmek için büyük maddi yatırımlara ihtiyaç olacaktır. Buda ekonomi ve çevre arasındaki dengeyi etkileyecektir. Anlatılan nedenlerden dolayı atıkların ekolojik dengeye en çok zarar verene en öncelik tanınması kaçınılmaz olacaktır. Örneğin; ağır metaller, mineral yağlar, radyoaktif maddeler, çeşitli zehirli gazları bunların öncelikli olarak zararsız hale getirilmesi gerekmektedir.

Diğer bir üçüncü çözüm önerisine gelecek olursak; Çevreyi sağlıklı durumda yaşatmak için eylem planlarının daha gerçekçi ve somut olmasına dikkat etmeliyiz. Ülkelerin hem çevresel hem ekonomik gelişmelerini sağlayacak projeler geliştirmeleri, bu projelerin doğa dostu olmasına özen göstermeleri, üretim tüketim dengesiyle kaynakların kullanımını dengede tutacak çalışmalar yapmalarını gerekli kılmaktadır.

Bahsettiğimiz bu 3 çözüm önerilerini sonuca bağlayacak olursak; kalkınma eylemlerinde çevre değerlerine sahip çıkmalı, insanoğlunun doğaya baskısını azaltmak ve en önemlisi de ekolojik dengeyi sağlamanın üretim tüketim dengesini sağlamakla bağlantılı olduğunu göz ardı etmemeliyiz. Hem üretirken, hem de tüketirken kirlenen, kaynak israf eden bir anlayıştan kurtulmak zorunludur. Çevre sorunlarının önüne geçen

kalkınma ve sanayileşme hareketleri 21. Yy da ülkemizi ve dünya ülkelerini yaşanabilir bir gezegenden mahrum bırakabilecektir. O yüzden kalkınma ile çevre bir işbirliği içinde yürütülmesi gerekir.

Türkiye'nin çevre politikaları ve uygulamalarına yönelik araştırmalarımızın sonuçlarına değinecek olursak; ülkemizin öncelikli olarak bu konudaki güçlü ve zayıf yönlerini tespit ederek daha gerçekçi adımlar atması önemlidir. Bu durum tehdit ve fırsatlarla beraber değerlendirme yapılırsa ülkemizin ekonomik gelişmesinin çok çok iyi duruma getirilmesi bu sayede altyapı ve diğer sorunlarının çözüme kavuşturulması gerekir. Çevre sorunlarına ve ekonomik kalkınmaya sürdürülebilir bir duruma getirmeye tüm toplum kesimlerinin seferber olması gerekmektedir. Yanlış algıların düzeltilmesi bilinçli bir toplumun yetiştirilmesi gerekir. Doğal kaynaklarımızın kullanılması için gerekli çalışmaların yetersiz olması ekonominin önündeki diğer engellerdendir. Kaynakların verimli kullanılması ve üretim-tüketim dengesinin acilen sağlanması çok çok önemlidir. Ülkemizin var olan ekonomik kapasitesi yani doğal kaynakların kullanılması ile insan kaynaklarının kalifiye duruma getirilmesi gerekmektedir. Makalemizde bahsettiğimiz çoğu sözleşme ve anlaşmalara imza atan ülkemizin Uluslararası arenada uygulamaya dönük çalışmalara daha çok ağırlık vermeli, çevre sorunlarına çok fazla önem vermesi gerekmektedir. Hem ekonomik zayıflık hem de çevre sorunlarının fazlaca var olduğu ülkemizde bu uygulamaların hayata geçirilmesi acili yetini hepimizin anlaması gerekmektedir. Hem uluslararası hem de ulusal platformlarda sürdürülebilir kalkınma ve çevre sorunlarına bakış açısı ciddiye alınmaz ve gerçeklikten uzak bir görüntü verdiği gerçeğini göz ardı etmemeliyiz. Bu yaratılan algı ile ülkemizin imajı sarsılmakta kendi kendine yetebilen ve çözüm üretebilen bir ülke haline gelmemizi engellemekte, dış yatırım ve destekleri zora sokmakta ve bizi dışa bağımlı bir ülke konumuna sokmaktadır. Bahsettiğimiz çevreye verilecek önemin artırılması cennet vatanımızı gerçekten çok daha iyi seviyelere taşıyacaktır. Ülkemizde çevre sorunu yediden yetmiş herkesin rol alması gereken bir durum iken sadece bakanlıklar düzeyinde ilgilenilmesi, insanlarımızın bu konuya duyarsız olduğunu göstermektedir. Eğitim sistemimizde ve tüm kurumlarda çevre konusunun uygulanabilir bir şekilde bilinçli eğitimlere ihtiyacı vardır. Bakanlığımızın çevreye yönelik geliştirdikleri projeler ile ekonomik kalkınma konusundaki projeler dengeli bir şekilde yürütülmeli, inşaat sektörünün doğaya vereceği önem ne kadar maddi boyutta ise insanoğlunun kendi ülkesine zarar verecek gereksiz kalkınma hamlelerindeki o kadar zararlı olduğunu bilmemiz gerekir. Bunu hepimizin tüm Türk toplumunun bilmesi gerekir. Güçlü bir coğrafyada yaşadığımız gerçeğini bilen bir nesiller ve bu konuda bu duruma yönelik projeler üretebilen kuruluşlarımızın var olması ve bu durumun özümsemesi ülkemizi sürdürülebilir bir kalkınma ve sıfır çevre sorunu durumuna getirebilecektir. Öncelikle doğal kaynaklarımızı dengeli kullanmalı faydalanmadığımız kaynakları dengeli bir şekilde kullanmalıyız. Hem biyolojik hem de yeraltı kaynakları bakımından çoğu ülkeden zengin durumda olmamız Türkiye'nin çevresel konularda ulusal kalkınmayı sağlayabilmesi için küresel uygulamaları yakından takip etmesi ve sahip olduğu gücü ve potansiyeli iyi kullanması gerekmektedir. Tüm toplumun çevre ve kalkınma konusunda eğitilmesi kaçınılmazdır. Bilinçli toplum olmamız bilinçli bir ülke olabileceğimiz olgusunu ortaya koymaktadır. Böylece çevre politikalarımızı benimsemiş ve uygulamaya geçirmiş hem resmi hem özel kurumlar ile bireyler olacağı gerçeği tartışılmaz bir gerçekliktir.

Tüm bu yapılan toplantıları inceleyecek ve sonuçlarını irdeleyecek olursak toplantıların teorik olarak çok fazla anlamlar yüklenmiş, uygulama noktasında ve çözümler noktasında çok fazla sınırlı kalmıştır diyebiliriz. Toplantı sonuçlarından çıkan kararlara baktığımızda çok önemli kararlar alınmasına rağmen ülkeleri bağlayıcı tedbirler olmaktan çok yüzeysel ve günü kurtarma kararları şeklinde kalmıştır. Öneri düzeyinde kalan bu çalışma sonuçlarında çevre sorunları düzelmekten öte daha da birikmiş ve içinden çıkılmaz hal almıştır. Türkiye de dahil tüm ülkeler kendi iç dinamiklerinde ve ekonomik politikalarında çevreye uyum ve yatırım çok geri planlarda kaldığını görmekteyiz.. Gezegende varlığını sürdüren tüm ülkelerin ortak bir politika oluşturması ve bu politikalarla objektif kararlar alınarak kararların kesinlikle taviz vermeden yaptırımlarla desteklenerek uygulamaya sokulması önem arz etmektedir. Sürekli ekonomiyi ön planda tutan ülkeler kendi çıkarları nedeniyle ortak çevre çalışmalarına duyarsız kaldığını anlamaktayız. Bu duyarsızlığı giderecek yaptırım mekanizmaları sisteme eklenmelidir. Çevre sorunlarını ilk ele alan ünlü düşünür ve ekonomist Caldwell, "Çevre için yarın için çok geçtir" söylemiyle çevrenin yarınlarımız olduğunu ortaya koymuştur. Ulusal tabandan başlayarak küreselleşen dünyamızda sürdürülebilir bir çevre oluşturmak için tüm ülkelerin bir araya gelerek yukarıda belirtilen eylemlerde, planlarda, toplantılarda, zirvelerde daha somut ve daha kararlı çözüm planları ortaya koymaları ve bunları uluslararası karar şeklinde tüm üye devletlere zorunlu olarak uygulamaları gerekmektedir.

Türkiye olarak çok önemli stratejik coğrafyaya sahibiz. Bunun değerini bilmeli dünyaya ışık olacak uygulamaları ve yatırımları kendi kendimize yeter bir gelişimle tamamlamalı, gelecek kuşaklarımıza yaşanabilir bir ülke bırakmalıyız. Bunun içinde var gücümüzle tüm özel ve resmi kurumlarımız, sivil toplum örgütleri ve eğitimciler olarak bizlerin katkı sağlamaları gereklidir.

KAYNAKÇA

- Adams, W.M. (2001). *Green Development: Environment and sustainability in the third world* (2.Baskı). London: Routledge.
- Alagöz, M. (2007). Sürdürülebilir Kalkınmada Çevre Faktörü: Teorik Bir Bakış, *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, 11, 1-12.
- Algan, N., & Dündar, A. K. (2005). *Türkiye'nin Çevre Konusunda Verdiği Sözler*, Tübitak Matbaası.
- Algan, N. (2008). İklim Etiği. *Mülkiye Dergisi*, 32(259), 191-204.
- Aytekin, N. (2010). *Türkiye'de Gazete Reklamlarında Doğa İmgesinin Sunumu*, [Yayımlanmamış Doktora Tezi], Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bal, H.Ç. (2012). *Sürdürülebilir Kalkınma Çerçevesinde Çevre Sorunlarıyla Mücadele Aracı Olarak Kirlilik İzleri Piyasasının Etkinliği*, [Yayımlanmamış Doktora Tezi], Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Başol, K. & Gökalp M. (2009). *Ekonomi ile Çevre Sorunları Arasındaki İlişkilere Bir Bakış-I*. <http://www.ekolojidergisi.com.tr/1-9.pdf>.
- Budak, S. (2000). *Avrupa Birliği ve Türk Çevre Politikası*. Büke Yayınları.
- Baykal ve Baykal, (2008). Küreselleşen Dünya'da Çevre Sorunları, 5(9), 1-17
- Görmez, K. (2007). *Çevre Sorunları*, Nobel Yayınevi.
- Hamamcı, C. (1997). *Çevrenin Uluslararası Boyutu*, (Yay. Haz.: Ruşen Keleş). İnsan Çevre Toplum içinde (s. 394-412). İmge Yayınevi.
- Karasar, N.(1984). *Bilimsel Araştırma Metodu*. Hacettepe Taş Kitapçılık.
- Kaya, Y. (2011). Çok Tarafli Çevre Anlaşmalarına Uyum Sorunu ve Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme, *Suleyman Demirel University Journal of Faculty of Economics & Administrative Sciences*, 16/2, 439-462.
- Keleş, R., Hamamcı, C. & Çoban, A. (2012). *Çevre Politikası*, İmge Kitabevi.
- Keleş, R. ve Hamamcı, C. (2005). *Çevre Politikası*. (5. Basım), İmge Kitabevi.
- Konur, M. (2012). *Avrupa Birliği Çevre Politikası ve Türkiye Üzerine Etkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Meadows, D. H., Meadows, D. L., & Randers, J. (1993). Beyond the limits: an executive summary, *Bulletin Of Science Technology And Society*, 13/1, 3-14.
- Newman, P. (2003). *The Social Side of the State Sustainability Strategy*. Department of the Premier and Cabinet, Government of Western Australia. http://www.nrm.wa.gov.au/media/19609/state_sustainability_strategy_2003.pdf.
- Özey, R. (2005). *Çevre sorunları*. Aktif Yayınevi.
- Özmehmet, D. E. (2008). Dünyada ve Türkiye'de Sürdürülebilir Kalkınma Yaklaşımları, *Journal of Yaşar University*, 3(12), 1853- 1876.
- Talu, N. (2004). *TBMM'de Çevre Siyaseti*, Nobel Yayınları.
- Türkeş, M., Sümer, U. M. ve Çetiner, G. (2000). *Küresel iklim değişikliği ve olası etkileri*. Çevre Bakanlığı, Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi Seminer Notları, 1-17.
- Torunoğlu, E. (2003). *Tübitak Vizyon 2023: Panel için notlar: Sürdürülebilir kalkınma paradigması üzerine ön notlar*. Tübitak.
- Toprak, Z. (2012). *Çevre Yönetimi ve Politikası*, Albi Yayınları.
- Türk, M. & Gök, A. (2010). Yeşil Pazarlama Anlayışı Açısından Üretici İşletmelerin Sosyal Sorumluluğu, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(32), 199-220.
- UN Climate Change (2019). *What is the Paris Agreement*, <https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement/what-is-the-parisagreement>.
- Yıldız, K., Sipahioğlu, Ş., & Yılmaz, M. (2009). *Çevre Bilimi ve Eğitimi*, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2020). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*, (12. Baskı). Seçkin.